

Een reactie op Elchardus, Ganzeboom en Saharso

Debat: SCP-rapport *Vershil in Nederland* (2014)

Cok Vrooman, Mérove Gijsberts & Jeroen Boelhouwer

Als redacteuren van de studie *Vershil in Nederland* hebben wij veel waardering voor het initiatief van *Sociologie*. Het is een interessante formule: drie gerenommeerde sociale wetenschappers die het *Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (SCR2014; Vrooman et al. 2014) vanuit hun eigen wetenschappelijke achtergrond beschouwen, waarop wij kunnen reageren; en dat in een themanummer van het tijdschrift, waaruit eens te meer blijkt hoe relevant de sociologie is voor het ongelijkheidsdebat. Dit laatste was ook een van de punten die *Vershil in Nederland* duidelijk wilde maken; niet vanuit ongenoegen over de dominante rol van onze economische collega's in de publieke discussie, maar vanuit de stellige overtuiging dat de kwaliteit ervan verbetert wanneer sociologische inzichten er een centrale plaats in krijgen.

In onze reactie op de drie vorige bijdragen bespreken we eerst de opzet van het Sociaal en Cultureel Rapport. Vervolgens behandelen we enkele theoretische discussiepunten, en reageren we op de gemaakte methodologische kanttekeningen. Hierbij richten we ons vooral op de stellingnames van Elchardus en Ganzeboom. Daarna gaan we in op een centraal punt uit de reactie van Saharso: ontbreekt in *Vershil in Nederland* ten onrechte de genderdimensie, in het bijzonder waar het gaat om de maatschappelijke achterstelling van vrouwen uit migrantengroepen? *Vershil in Nederland* werd eerder besproken in enkele andere wetenschappelijke tijdschriften (De Beer 2015; Van den Brink 2015; Van Doorne-Huiskes 2015; Witte 2015), en onze repliek sluit daar soms op aan.

Over het Sociaal en Cultureel Rapport

Na de oprichting van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) in 1973 was het tweejaarlijkse Sociaal en Cultureel Rapport (SCR) lange tijd het voornaamste product waarmee het instituut invulling gaf aan één van zijn wettelijke taken: het verrichten van wetenschappelijke verkenningen, die de sociaal-culturele situatie in Nederland samenhangend in kaart brengen. Tussen 1974 en 1996 kende het SCR een encyclopedische opzet. Voor ieder publiek deeldomein (onderwijs, zorg, wonen, arbeid, sociale zekerheid, justitie ...) werden de ontwikkelingen in beleid en maatschappij beschreven, en gekoppeld aan recente wetenschappelijke inzichten. Gaandeweg kreeg het rapport het karakter van een panopticum van beleidsterreinen. Het werd steeds omvangrijker, en soms was het lastig een coherente hoofdboodschap te formuleren. Sinds 1998 is daarom gekozen voor een thematische benadering, waarbij in alle hoofdstukken steeds één kwestie centraal staat.

Vaak wordt een afzonderlijke enquête gehouden, waarmee actuele en verdiepende kennis over dit centrale onderwerp wordt verkregen. De thema's varieerden van '25 jaar sociale verandering' tot 'Nederland in Europa', 'Sociale cohesie', 'Generaties' en 'Minder overheid, meer eigen verantwoordelijkheid'.

De doelstellingen van *Vershil in Nederland*, de editie-2014, waren vrij ambitieus. De redactie wilde de beleidsrelevantie vergroten en de focus van het rapport verscherpen. Dat hebben we geprobeerd te realiseren door afzonderlijke hoofdstukken te wijden aan kwesties die we vooraf als mogelijk zwaarwegend beschouwden, en een uitspraak te doen over hun relatieve urgentie. Daarnaast stelden we ons ten doel de segmentatie van Nederland empirisch in kaart te brengen, zonder sterke a priori aannames. Om de relevantie van een sociologische benadering van maatschappelijke verschillen duidelijk te maken, vonden we een theoretische inbedding noodzakelijk. Ten slotte beoogden we het publieke debat breder te trekken dan inkomens- en vermogensongelijkheid.

De theoretische invalshoeken van het SCR

Bij het thema dat in *Vershil in Nederland* centraal stond, lag het voor de hand een hoofdstuk met theoretische inzichten op te nemen. In de eerste plaats bestaat er veel sociaalwetenschappelijke literatuur over sociale verschillen. Het was de bedoeling de conceptualisering van ongelijkheid, door economen als Stiglitz en Piketty de laatste jaren verengd tot materiële verdelingskwesties, te verrijken met inzichten uit de lange sociologische traditie. Onze behandeling ervan maakt op ingewijden misschien een wat 'schoolse' indruk, zoals Elchardus opmerkt. Het SCR richt zich echter niet uitsluitend op de wetenschappelijke doelgroep, maar ook op beleidsmakers en geïnteresseerde deelnemers aan het publieke debat. Enige ontsluiting is dan informatief en gewenst.

Daarnaast heeft het theoretisch kader in het SCR een heuristische functie. Het helpt bij het selecteren van onderzoekwaardige kwesties binnen het thema, is van nut gebleken bij de selectie van vragen in de SCR-enquête, en biedt een interpretatieschema voor de uitkomsten van de afzonderlijke hoofdstukken en de weging van beleidsimplicaties.

Elchardus heeft een punt met zijn constatering dat er in *Vershil in Nederland* meer met het theoretische kader had kunnen worden gedaan. De tegenstellingen in economisch, sociaal, cultureel en persoonskapitaal – de kern van sociale segmentatie volgens het theoretisch kader – keren in alle hoofdstukken terug. Dat geldt echter minder voor de 'bekrachtigende factoren' die theoretisch de sociale verschillen aanscherpen: identificatie, *habitus*, segregatie, groepsgebonden rechten en plichten, en groepsorganisatie. Maar vooral de verklarende vragen die aan het theoretisch kader kunnen worden ontleend, komen in de meeste hoofdstukken niet zo duidelijk uit de verf. Dit betreft met name de invloed van structurele trends (zoals veranderingen in technologie of demografie) op de sociale segmentatie. Deze omissie komt echter niet, zoals Ganzeboom veronderstelt, doordat het historisch perspectief in het rapport ontbreekt. De enquête *Vershil in Nederland* heeft weliswaar slechts één meetpunt, maar er staan tal van tijdreeksen in het

rapport. Met betrekking tot het beantwoorden van de verklaringsvragen die het theoretisch kader en de empirische uitkomsten van *Vershil in Nederland* oproepen, zijn er interessante mogelijkheden voor vervolgonderzoek.

Twee critici stellen dat het theoretisch kader vooral op Bourdieu is gestoeld. De kapitaalvormen zijn weliswaar door zijn werk geïnspireerd, maar we geven er bewust een afwijkende invulling aan. Zo nemen wij zijn determinisme en het gebrek aan individuele *agency* niet over. Dat komt vooral tot uiting in onze stellingname dat het onderwijs de levenskansen niet per definitie via culturele reproductie vastlegt. Theoretisch is het primaire doel van onderwijs de voorbereiding op de latere maatschappelijke rollen; en vanwege die socialisatiefunctie positioneren wij onderwijs in het economisch kapitaal, en laten in het midden hoe verweven onderwijs is met het aanleren van culturele codes en het verwerven van andere vormen van kapitaal. Dit is voor ons een empirische kwestie, waarbij de contingentie naar tijd en plaats kan verschillen. De notie van 'persoonskapitaal' die wij in *Vershil in Nederland* introduceren is niet – zoals Elchardus veronderstelt – de zoveelste kapitaalloot die aan de voedingsbodem op Père-Lachaise ontsproot. Bourdieu zelf onderkende immers al het 'lichaamseigen' kapitaal, als één van de subtypen van cultureel kapitaal. De invulling die wij hieraan geven gaat echter ook terug op Pareto's opvatting dat levenskansen afhangen van concurrentie op basis van individuele heterogeniteit. Dat is voor ons reden geweest om het persoonskapitaal niet te beschouwen als een cultureel kenmerk van sociale groepen, maar als zelfstandige dimensie van segmentatie. Moderne pendanten van deze benaderingswijze zien we niet alleen terug in Hakims (2010) idee over het belang van de inzet van 'erotic capital' op de werkvloer, maar ook in het werk van Lawler (2005) over 'disgusted subjects'. Onze notie van persoonskapitaal is echter ruimer: ze richt zich op alle fysieke, psychische en esthetische voor- en nadelen die aan de individuele verschijningsvorm gebonden zijn. Dit is dus niet reduceerbaar tot intelligentie, want het omvat ook gezondheid, zelfvertrouwen, aantrekkelijkheid en dergelijke. De vignettenstudie in *Vershil in Nederland* duidt erop dat het persoonskapitaal, en vooral de esthetische variant daarvan, zeer bepalend kan zijn voor de kansen op werk, vriendschap en hulp. Verder bevat het theoretisch kader elementen die zijn ontleend aan Weber en diens navolgers, de sociale netwerktheorie van Lin, Coleman en Putnam, en Lenskis ecologisch-evolutionaire theorie over samenlevingscompetitie. Het theoretisch kader laat overigens in principe ruimte om ook het 'denken, voelen en handelen' van actoren te analyseren. De levensuitkomsten hangen immers af van de percepties en het gedrag van mensen, en op collectief niveau vertaalt dit zich in uiteenlopende vormen van identificatie en groepshabitus. Via de uitkomsten van de SCR-enquête is dit ook regelmatig in beeld gebracht; maar Elchardus constateert terecht dat dit zowel theoretisch als empirisch meer uitwerking behoeft. Wij zien echter niet in waarom dit per se tegenstrijdig zou zijn met een 'kapitaalgerichte' benadering. Indien men de hulpbronnen veronachtzaamt en zich uitsluitend richt op de 'verdeling van actoren' in termen van cognities, affecten en gedrag loopt men het risico centrale aspecten van sociale segmentatie uit het oog te verliezen – en daarmee ook de aansluiting met het beleidsdebat.

Ganzeboom maakt op principiële gronden bezwaar tegen de typologische benadering van gelaagdheid die we in *Vershil in Nederland* hanteren.¹ Naar zijn mening kunnen sociale verschillen het best in kaart worden gebracht door opleiding en inkomen op te vatten als afzonderlijke, maar gecorreleerde dimensies, die vervolgens bepalend zijn voor levensstijlen en levenskansen. Volgens Ganzeboom liet ook Bourdieu het in zijn empirische werk ten onrechte na zo'n nette causale ordening aan te brengen. Ons lijkt dit een poging om centrale ideeën van Bourdieu – kapitaalvormen zijn contingent en converteerbaar, en daarbij speelt het onderwijs een sleutelrol – te incorporeren in het schematisch denken van de moderniseringstheorie, waarin educatie en beroepsstatus per definitie de voornaamste stuwende krachten zijn. Dat is een nogal fundamentele keuze. Ze gaat voorbij aan de mogelijkheid dat sociale segmentatie en stratificatie in het tegenwoordige Nederland meerdimensionaal zijn; en eerder een kwestie van een permanent proces van multiële correspondentie en cumulatie van hulpbronnen dan van een levenslange lineaire voorbeschikking op grond van de opleiding en, historisch gesproken in afnemende mate, het milieu van herkomst. Voor ons was de segmentatie van Nederland een open vraag, waarbij het theoretisch kader de relevante stratificatiedimensies aangeeft. Dat heeft in *Vershil in Nederland* geresulteerd in een indeling van de hedendaagse Nederlandse sociale gelaagdheid in twee klassen en vier segmenten. Zo'n typologie zien wij als meer dan een beknopte beschrijving van

- 1 Daarnaast suggereert Ganzeboom dat wij soms weinig integer of niet voldoende transparant te werk zouden zijn gegaan. Een eerste punt betreft de voetnoot waarin Ganzeboom stelt '[...] Figuur 2.1 uit het SCR2014 lijkt erg veel op figuur 2.2 van *Leefstijlen in Nederland*. Plagiaat kun je het niet noemen (want beide zijn een parafrase van dezelfde bron), maar een professionele omgang met eerder gepubliceerde analyses is het ook niet.' Ganzeboom verwijst naar een rapport dat hij in 1988 in opdracht van het SCP schreef, en dat bevat een Nederlandse vertaling van een figuur uit de Engelse editie van Bourdieu's *La distinction* (1979). Figuur 2.1 in *Vershil in Nederland* schetst hoe Pareto tegen sociale hiërarchie en mobiliteit aankeek. We nemen daarom aan dat Ganzeboom doelt op figuur 2.3, die aangeeft hoe economisch en sociaal kapitaal in Frankrijk corresponderen en samenhangen met politieke voorkeuren. Onder deze figuur wordt Bourdieu's *Raisons pratiques* (1994: 21) als bron vermeld. Die publicatie verscheen dus vijftien jaar na *La distinction* (waar in het SCR-hoofdstuk eveneens naar verwezen wordt) en zes jaar na Ganzebooms hervertaling van een grafiek daaruit. Wie de figuren in Ganzebooms stuk uit 1988 en in SCR2014 goed bekijkt, ziet duidelijke verschillen. In de door ons gebruikte grafiek heeft Bourdieu het niet over automerken, kranten, kindertal en kunstenaars, zoals in *La distinction*. Ook voegde hij in *Raisons pratiques* bepaalde tijdverdrijven (zoals klaverjassen) en het onderscheid naar links of rechts stemmen toe, en benoemde hij de assen anders (met expliciete kapitaalvormen) dan in de publicatie waar Ganzeboom zich op baseerde. Kortom: het betreft hier geen 'parafrase uit dezelfde bron', maar vertalingen van twee verschillende grafieken van Bourdieu; en we zijn op professionele wijze omgegaan met het werk van Bourdieu, waaraan Ganzebooms hervertaling uit 1988 niets toevoegt.

Een tweede punt is onze vermeende weigering om de SCR-gegevens voor heranalyse ter beschikking te stellen. SCP en CBS zijn gezamenlijk eigenaar van de data; het CBS trok de steekproef en voegde registerdata toe aan de enquêtegegevens. Ganzeboom wilde het gegevensbestand onmiddellijk nadat *Vershil in Nederland* uitkwam ontvangen voor een eigen project. Het bestand dat het CBS op verzoek van het SCP ten behoeve van externe gebruikers aanmaakt, was eind 2014 nog niet gereed (inmiddels staat dit op easy.dans.knaw.nl/ui/datasets/id/easy-dataset:62760). Om Ganzeboom ter wille te zijn bood het SCP hem toen aan de gegevens te analyseren via het enige alternatief, de *remote access*-faciliteit. Per e-mail liet hij weten daar geen gebruik van te willen maken. Dat lijkt ons zijn keuze, en geen gebrek aan bereidwilligheid aan onze kant.

empirische waarnemingen; het is een 'mini-theorie', die een brugfunctie vervult tussen ongestructureerde gegevens en een algemeen-verklarende theorie.² Het verschil in de benadering die Ganzeboom voorstaat en de onze kwam ook naar voren in een discussie die recent in *Sociology* werd gevoerd, naar aanleiding van een soortgelijke analyse van de moderne Britse klassenstructuur (Savage et al. 2013, 2015). Die ontlokte felle reacties van academici die denken vanuit een bepaald klassen-, gender- of moderniseringsparadigma (Bradley 2014; Dorling 2014; Mills 2014; Rollock 2014). Ons lijkt het verstandiger niet vooraf, op basis van inzichten uit één bepaalde theoretische school, aan te nemen dat de opleiding bepalend is voor iemands levenskansen, en dat verschillen in sociale netwerken, smaak, uiterlijk, fysieke gezondheid of zelfvertrouwen daar altijd toe kunnen worden herleid. Een dergelijke veronderstelling lijkt empirisch ook minder houdbaar, nu onlangs in een themanummer van *Mens en Maatschappij* naar voren kwam dat de voorspellende waarde van de moderniseringstheorie in Nederland de afgelopen decennia tamelijk zwak was (Maas en Jansen 2015).³ De analyse in *Vershil in Nederland* leert bovendien dat klassieke indelingen naar beroepsniveau, zoals de *International Standard Classification of Occupations*, te beperkt zijn als men de tegenwoordige maatschappelijke gelaagdheid in kaart wil brengen en verklaren. Dat komt onder andere doordat beroepskenmerken die voor de hedendaagse segmentatie van belang zijn, in ISCO buiten beschouwing worden gelaten, zoals het

- 2 McKinney (1966: 3) definieert een 'constructed type' als 'a purposive, planned selection, abstraction, combination and (sometimes) accentuation of a set of criteria with empirical referents that serves as a basis for comparison of empirical cases'. Hij noemt indelingen naar sociale klassen als voorbeeld, maar ook 'de afwijkende', *homo economicus* en 'de Griekse stadstaat'. Zulke typen kunnen worden afgeleid uit een bepaalde theorie, of uit algemenere typen die empirisch geverifieerd zijn; of rechtstreeks vanuit een specifieke historische situatie worden geconstrueerd. Het zijn geen beschrijvingen, maar verklaringsschema's: de structuur van het type bestaat uit een gepostuleerde relatie tussen een set criteria die de kloof tussen ongestructureerde data en verklarende theorie overbrugt (McKinney 1966: 38, 48). De wetenschapsfilosoof Hempel (1965: 171) stelde dat typologieën bij voorkeur de vorm aannemen van geïnterpreteerde theoretische systemen, 'by (a) specifying a list of characteristics with which the theory is to deal, (b) formulating a set of hypotheses in terms of these characteristics, (c) giving those characteristics an empirical interpretation, and (d) as a long-range objective, incorporating the theoretical system, as a special case, into a more comprehensive theory.' In reactie hierop stelt McKinney (1966: 48) dat typen altijd hun nuttige rol in de theorie behouden: 'The attainment of these objectives would mean the absorption of *some* constructed types into a systematic theory where they would have the status of analytic elements. This would not mean the disappearance of constructed types, however. It would merely mean that more of them, with varying bases of abstraction, could either be profitably deduced from or inductively incorporated into the system itself, after suitable empirical construction'. Clinard et al. (2015) onderbouwden onlangs op deze wijze de theoretische status van typologieën van crimineel gedrag.
- 3 Anders dan verwacht werd het verband tussen het opleidingsniveau en de kans op werk of op etnocentrische reacties vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw niet sterker; en trends in inkomensongelijkheid konden niet tot veranderingen in het opleidingsniveau worden herleid (Coenders et al. 2015; De Graaf en Wolbers 2015; Vrooman en Wildeboer Schut 2015). Ook in het Amerikaanse ongelijkheidsdebat wordt betwijfeld of de moderniseringstheorie nog wel houdbaar is, gezien de sterk oplopende materiële tegenstellingen. Mogelijk wordt daar de klassieke *ascription* vanuit stand, etniciteit en geslacht geleidelijk vervangen door maatschappelijke toedeling op basis van verschillen in hulpbronnen (Grusky en Maclean 2016).

steeds pregnantere onderscheid tussen mensen met een vaste baan, flexwerkers en zelfstandigen. Ook blijven omvangrijke, en deels marginale, niet-werkende groepen (uitkeringsontvangers, gepensioneerden, studenten) in beroepsclassificaties per definitie buiten beeld.

De afstanden tussen de zes typen die we in *Vershil in Nederland* aantreffen, hangen het sterkst samen met verschillen in sociaal kapitaal, en dan vooral met de instrumentele variant daarvan (het aantal mensen met een invloedrijk beroep dat men kent). De leefstijl, onderdeel van het cultureel kapitaal, staat op de tweede plaats. Onderwijs is weliswaar het belangrijkste element binnen het economisch kapitaal, maar weegt in de typologie minder zwaar dan twee andere kapitaalvormen. We zien verder dat de typologie in de praktijk multidimensionaal is. De tegenstelling tussen de 'gevestigde bovenlaag' en het 'precariaat' omvat meer dan contrasten in onderwijsniveau en andere vormen van economisch kapitaal. Ze gaat samen met verschillen in de omvang en kwaliteit van hun netwerken, fysieke en psychische gesteldheid, en culturele competenties; en met partnerhomogamie, andere identificatiegroepen, en verschillen in politieke onvrede, woonplaats, de binding met de beroepswereld en de toegang tot de politieke en economische elite. Deze twee sociale klassen kennen ook een substantieel onderscheid naar etnische herkomst en geslacht. De vier segmenten ertussenin zijn evenmin tot één dimensie te reduceren. Zo zijn de 'onzekere werkenden' fysiek relatief gezond en redelijk opgeleid, maar scoren ze bij arbeidskansen en in mentaal opzicht minder hoog; en de 'comfortabel gepensioneerden' zijn materieel goed af, maar kampen met een slechtere gezondheid, een lager opleidingsniveau en beschikken over minder cultureel kapitaal.

Het lijkt ons dat de gelaagdheid interessante nieuwe vragen voor onderzoek en beleid oproept – bijvoorbeeld onder welke condities de migranten binnen de groep 'jongere kansrijken' door kunnen dringen tot de nu exclusief 'witte' gevestigde bovenlaag, en hoe de positie van de onzekere werkenden en het precariaat verbeterd kan worden. Ook de percepties van gelaagdheid die uit de SCR-enquête naar voren komen, roepen vervolgvragen op. Burgers zien de meeste wrijving tussen etnische en religieuze groepen, en tussen de elite en de rest – niet naar inkomens- of opleidingscategorieën. Tevens daalde tussen 1987 en 2013 het percentage dat meritocratische aspecten (een goede opleiding, hard werken, ambitie, talent) noodzakelijk acht om in het leven vooruit te komen, terwijl 'de juiste mensen kennen' en 'relaties in de politiek hebben' in de loop der tijd vaker worden genoemd.

Tuttifruttschalen, vignetten en latente klassen

Elchardus spreekt van 'tuttifruttschalen' die op enkele plaatsen in het SCR voor zouden komen, waarin 'van alles en nog wat wordt gestopt, zodat men niet meer weet wat nu met die schaal wordt gemeten'. Hij doelt hiermee – zo nemen wij maar aan – op het gebruik van schalen waar geen theoretisch concept aan ten grondslag ligt, of op een willekeurige selectie van de indicatoren daarvoor. Bij de indeling van de bevolking naar kapitaalvormen is het eerste wat ons betreft niet

aan de orde. Het 'totaalkapitaal' valt, zo is beargumenteerd, net als bij Bourdieu uiteen in enkele hoofdtypen, waarbinnen enkele subdimensies kunnen worden onderscheiden; en voor elk van die subdimensies zijn indicatoren gekozen. Een *infographic* van de uitkomsten toont voor de zes sociale klassen en segmenten die we aantreffen de totaalscores, en die op de vier soorten kapitaal. Hun rangordes op de onderliggende indicatoren worden eveneens gerapporteerd. Kennelijk heeft Elchardus dus vooral moeite met de gekozen indicatoren, die hij mogelijk niet valide of weinig betrouwbaar acht. Ons is echter niet zo duidelijk waarom: voor zaken als inkomen, vermogen en opleiding gebruiken wij standaardindelingen van het CBS, voor sociaal en cultureel kapitaal zijn indicatoren gekozen die in de literatuur gebruikelijk zijn, en voor de subdimensies van persoonskapitaal beschikken we ook over gevalideerde maatstaven. Voor iedere vorm van kapitaal zijn samenvattende deel- en totaalschalen gemaakt, doorgaans via niet-lineaire canonische correlatie of homogeniteitsanalyse. Wellicht wreekt zich hier dat de precieze wijze van constructie niet in het rapport is opgenomen, maar als bijlage op de SCP-website werd gepubliceerd.

Een andere 'tuttifruttschaal' bespeurt Elchardus in het hoofdstuk over politiek-culturele verscheidenheid. Hier heeft hij wel een punt, maar dat maakten de auteurs zelf al. Ze gaven aan 'welbewust een hybride maat' te gebruiken, nadat ze eerst aan de hand van citaten hadden laten zien hoe mensen opvattingen over globaliseringskwesaties vermengen met denkbeelden over het politieke bedrijf (Dekker en Den Ridder 2014: 185-188). Het zou overtuigender zijn geweest als de basistegenstelling in de combinatie van opvattingen was geëxpliciteerd, bijvoorbeeld als één van zelfvertrouwen versus onmacht. Aan de ene kant staan dan zelfverzekerde mensen die goed overweg kunnen met open grenzen, de schaal van Europa en multiculturele diversiteit en die ervan uitgaan dat er in de politiek rekening met hen wordt gehouden – en wellicht menen corrigerend op te kunnen treden als dat niet zo mocht zijn. Aan de andere kant staan de onmachtigen, die de openheid, Europa en multiculturalisme over zich heen zien komen, met medewerking van de 'Haagse politiek' die deze ontwikkelingen niet kan of wil keren.

Bij de vignettenanalyse die Van Campen en Versantvoort (2014) uitvoerden om de invloed van persoonskapitaal vast te stellen betwijfelt Elchardus of HR-functie-onarissen bij de werving van personeel even gevoelig zijn voor de aantrekkelijkheid van de kandidaten op de foto's als een doorsnee respondent. In het vignettenexperiment is gekozen voor een benadering via gewone mensen, omdat we naast het effect van persoonskapitaal op arbeidsmarktkansen ook dat op het aangaan van sociale relaties en het verkrijgen van hulp vast wilden stellen. Het zou inderdaad interessant zijn het experiment te herhalen met 'echte' HR-medewerkers in een daadwerkelijke sollicitatieprocedure; maar het is de vraag of dat tot heel andere uitkomsten zou leiden. Veel bevindingen van de vignettenstudie liggen immers in het verlengde van deelresultaten die uit de literatuur al bekend waren: er bestaat bij de werving een voorkeur voor gezonde hogeropgeleide autochtonen met veel werkervaring en zelfvertrouwen. De vignettenstudie

maakte het mogelijk het relatieve gewicht van deze factoren zuiverder te bepalen, in combinatie met het esthetisch kapitaal.⁴

Ganzeboom gaf aan geen voorstander te zijn van latente-klassenanalyse (LCA), de techniek die wij in *Vershil in Nederland* gebruikten om de maatschappelijke gelaagdheid in kaart te brengen. Hij gelooft niet in discrete benaderingen van sociale segmentatie, en is van mening dat zulke methoden onvoldoende recht doen aan steekproeffluctuaties, uiteenlopende meetniveaus en meetfouten. Hij ziet LCA vooral als een exploratieve marketingtechniek. De uitkomsten zijn volgens hem het resultaat van arbitraire keuzen over het aantal en de omvang van de latente klassen, en een volgende dataverzameling zal 'zeker' tot andere resultaten leiden. Ganzebooms eerste punt delen wij niet: wie een studie naar sociale segmentatie uitvoert, moet op zijn minst de mogelijkheid open laten dat er sprake is van een gelaagde structuur met duidelijk onderscheidbare groepen. Dan dient men te kiezen voor een analysetechniek die dat niet vooringenomen benadert. Indien er geen gelaagde structuur is, zou de analyse hebben geresulteerd in één ongedeelde klasse, of in niet te interpreteren indelingen. Dat blijkt echter niet het geval. Het beeld van een maatschappelijke 'clubsandwich' wordt bovendien ondersteund door goed interpreteerbare samenhangen met allerlei kenmerken die niet in de LCA waren opgenomen, zoals etnische herkomst, identificaties en politieke voorkeur. De overige methodische bezwaren die Ganzeboom aandraagt, snijden geen hout (zie bijv. Vermunt en Magidson 2002). Het aantal latente klassen wordt in LCA bepaald op basis van een statistisch criterium; dit is dus niet 'arbitrair', en er worden geen aannamen gemaakt over de omvang van de klassen. Voorts wordt voor iedere waarneming berekend hoe waarschijnlijk het is dat zij tot elk van de onderscheiden klassen behoort: de indeling van respondenten is probabilistisch, niet deterministisch. Ten slotte maakt de versie van LCA die wij gebruikten het mogelijk meetfouten in het model te incorporeren, en rekening te houden met ontbrekende waarden en variabelen van uiteenlopend meetniveau. Wel is het vanzelfsprekend mogelijk dat een volgende meting andere uitkomsten oplevert, zeker als de indicatoren of de wijze van steekproeftrekking anders zijn dan in onze studie. Dat laat zich echter bewijzen, en is geen vooraf vaststaand feit, zoals Ganzeboom meent.

4 Elchardus meent verder dat in de vignettenstudie het effect van aantrekkelijkheid mogelijk wordt overschat, omdat de gepresenteerde foto's respondenten zouden stimuleren met deze factor rekening te houden. Daarbij past de kanttekening dat in de studie met opzet is gevraagd wie men uit zou nodigen voor een *vervolggesprek*. Het is aannemelijk dat selectie op uiterlijk tijdens de eerste ronde een minder grote rol speelt, onder andere omdat niet alle kandidaten een foto insluiten bij hun sollicitatie, en het opzoeken van alle portretten op sociale media tijd vergt. In de situatie die we via de vignetten nabootsen, heeft men de kandidaten al gezien; en het is plausibel dat een selecteur juist op dat moment het meest ontvankelijk is voor het uiterlijk van de kandidaten. Het presenteren van foto's is daarom geen 'uitnodiging', maar een goede benadering van de manier waarop aantrekkelijkheid tijdens de werving en selectie van invloed is.

Etnische of religieuze herkomst?

Uit *Vershil in Nederland* komt de etnische tegenstelling als de meest urgente kwestie naar voren, vanwege 'de combinatie van ervaren kansenongelijkheid en een sterke identificatie met de eigen etnisch-religieuze groep [...] gekoppeld aan opkomend religieus activisme en geweld, waaronder jihadisme' (Vrooman et al. 2014: 332). Desondanks vraagt Elchardus zich af of Dagevos en Huijnk (2014) in hun hoofdstuk niet beter hadden kunnen kijken naar verschillen tussen moslims en niet-moslims, omdat daar de grote kloof in het voelen, denken en doen van mensen zou liggen. Een indeling naar religie zou volgens hem theoretisch beter zijn dan die naar Turkse of Marokkaanse afkomst. In de SCR-analyse wordt vastgesteld dat religie een belangrijke factor is in het integratiedebat. Het is echter de vraag of daarmee ook alle relevante aspecten in beeld komen. Voor waardenverschillen is het onderscheid naar religie weliswaar van groot belang, maar de ongunstige arbeidsmarktpositie van migranten kan er niet toe worden herleid. Daar spelen ook het gebrek aan opleiding en aan werknemers- en sollicitatievaardigheden, discriminatie vanwege een 'verkeerde' naam of uiterlijk, en een beperkt of eenzijdig samengesteld sociaal netwerk een rol. Bovendien zijn er ook verschillen in opvattingen en waarden over bijvoorbeeld familie, man-vrouwrollen en homoseksualiteit tussen autochtonen en migranten met een niet-moslimachtergrond, zoals Chinezen of Polen. Overigens zijn bijna alle Turkse en Marokkaanse Nederlanders praktiserend moslim, dus als we het door Elchardus geprefereerde onderscheid hadden gemaakt, zouden de uitkomsten voor die groepen vermoedelijk niet heel anders zijn. Men zou ze echter wel op één hoop gooien, terwijl uit SCR2014 toch ook verschillen tussen moslims uit deze twee herkomstlanden naar voren komen, bijvoorbeeld in hun taalbeheersing en onderwijsdeelname.

Ontbreekt de genderdimensie?

Saharso vraagt zich in haar bespreking af waarom de verschillen tussen mannen en vrouwen – en in het bijzonder de positie van migrantenvrouwen – niet afzonderlijk worden besproken. Zij is niet de eerste die hierop wijst: ook Van Doorne-Huiskes (2015) noemt dit in haar recensie als een tekortkoming. In ons inleidend hoofdstuk merken we op dat de hoofdstukthema's niet alle mogelijk relevante sociale tegenstellingen bestrijken, en de verschillen tussen mannen en vrouwen worden daar expliciet genoemd. In de afzonderlijke hoofdstukken krijgt deze tegenstelling wel degelijk aandacht, maar door de verbrokkelde presentatie mist men gemakkelijk het totaalbeeld. Daarom zetten we de uitkomsten hier op een rij, en positioneren we op grond daarvan de genderdimensie alsnog op de urgentielijst van beleidskwesties uit de studie (zie Vrooman et al. 2014: 331-342).

Evenals Saharso vinden wij de sociale positie van migrantenvrouwen een belangrijke kwestie, en die heeft in het hoofdstuk over etnische segmentatie inderdaad niet de aandacht gekregen die ze verdient. Het is goed te memoreren dat het SCP hier de afgelopen vijftien jaar wel op inging, in publicaties als *Emancipatie in estafette*, de *Sociale atlas van allochtone vrouwen*, de tweejaarlijkse *Emancipatiemonitor*

en het *Jaarrapport Integratie*. Dat neemt niet weg dat we de bevindingen over migrantenvrouwen beter expliciet in *Vershil in Nederland* hadden kunnen benoemen. Dan nog blijven er veel vragen open, en daar is meer onderzoek voor nodig. Slagen migrantenmeisjes erin om hun verbeterend opleidingsniveau op de arbeidsmarkt te verzilveren, en zo niet, welke belemmeringen staan dat in de weg? Vergroot generiek beleid de verschillen tussen etnische seksegroepen, en zijn er onbedoelde gevolgen van beleid waar migrantenvrouwen in het bijzonder last van hebben?

In algemene zin komen uit de studie enkele hardnekkige man/vrouwverschillen naar voren, maar ook positieve ontwikkelingen. Van Doorne-Huiskes ziet het als hoopgevend dat het opleidingsniveau een steeds gelijkere verdeling over mannen en vrouwen kent, en *Vershil in Nederland* constateert dat jongens inmiddels zelfs iets vaker dan meisjes een schooladvies krijgen dat lager is dan de toetsscore. De studie geeft echter ook aan dat de combinatie van meer hoogopgeleide vrouwen en opleidingshomogamie op huishoudensniveau samengaat met een cumulatie van ongelijkheid in hulpbronnen.

Op de andere kapitaaldimensies die in het rapport worden onderscheiden, is het beeld deels minder florissant. Zo is de man/vrouwverhouding behoorlijk scheef als het gaat om inkomen en vermogen. De weinige zeer vermogende vrouwen hebben, op een enkele uitzondering na, hun geld gewoonlijk geërfd van familie of een overleden partner, en niet zelf verworven. Bij het persoonskapitaal springen de seksetegenstellingen nog meer in het oog. Mannen vinden zichzelf vaker gezond en ervaren minder fysieke belemmeringen dan vrouwen, hebben gemiddeld meer zelfvertrouwen en zijn minder vaak depressief. Het geringere persoonskapitaal van vrouwen kan doorslaggevend zijn in hun beroepsloopbaan, bij het maken van vrienden en bij het verkrijgen van informele hulp. De vignettenstudie laat echter ook zien dat vrouwen, na controle voor verschillen in persoonskapitaal, werkervaring, opleiding, etniciteit en leeftijd, meer kans hebben om bij sollicitaties te worden uitgenodigd dan mannen – een *gender bonus* die nader onderzoek verdient.

Uit de analyse van machtsverschillen komt naar voren dat het *old boys' network* sinds het einde van de vorige eeuw aan kracht heeft ingeboet. In samenhang met het streefquotum zien we de laatste jaren ook een stijging van het vrouwelijk aandeel in raden van bestuur en van commissarissen – al komen de topvrouwen wel vaak uit het buitenland. Desondanks bestaat het grootste deel van degenen die het in Nederland voor het zeggen hebben uit mannen. Het geeft ook te denken dat de vrouwen die wij uit kringen in en rondom de machtselite benaderden, niet geïnterviewd wilden worden. Daardoor kwamen we uit op *usual suspects* als Elco Brinkman, Hans Clevers, Loek Hermans, Jort Kelder en Herman Wijffels, terwijl we graag de vrouwelijke visie vanaf de top hadden willen belichten.

De sekseongelijkheid in inkomen, vermogen, persoonskapitaal en macht indachtig, is het niet verrassend dat bij de drie groepen met het meeste totaal kapitaal de mannen in de meerderheid zijn, en bij de drie minst kapitaalkrachtige groepen de vrouwen. Van de 'gevestigde bovenlaag' is bijna zestig procent man en veertig procent vrouw, terwijl dit bij de 'onzekere werkenden' en het 'precariaat' andersom is. Die laatste twee groepen tellen veel alleenstaande oudere vrouwen,

migrantenvrouwen en eenoudergezinnen. Er is op de genderdimensie dus nog veel te winnen: hulpbronnen cumuleren in Nederland duidelijk vaker bij mannen dan bij vrouwen. Hoewel de jonge generatie een fikse inhaalslag in het onderwijs en in arbeidsdeelname doormaakt, werken vrouwen doorgaans minder uren, op een lager beroepsniveau, in sectoren met weinig mogelijkheden voor mobiliteit, en ontlenen ze er minder inkomen en vermogen aan. De beroepsnetwerken van vrouwen zijn kleiner, en ze zijn vaker arm. Niet alleen in het bedrijfsleven staan vrouwen minder vaak aan de top; ook in overheidsorganisaties, media en politiek trekken zij minder vaak aan de touwtjes.

Aan het slot van *Vershil in Nederland* rangschikten we de behandelde ongelijkheidskwesties naar hun mate van urgentie. Waar zou, gezien het bovenstaande, het sekseonderscheid passen? Van belang is op te merken dat verschillen tussen mensen niet per definitie zorgen voor maatschappelijke breuklijnen. Dat is pas zo als ze samengaan met identificatie met de eigen groep, organisatie, groepseigen opvattingen en gedragingen, sociaalruimtelijke tegenstellingen en geïnstitutionaliseerd onderscheid. Bij die 'bekrachtigende factoren' blijken de verschillen tussen mannen en vrouwen diffuser dan bij de meeste kapitaalvormen. We neigen er daarom toe sekseverschillen als zelfstandige maatschappelijke tegenstelling vrij laag op de urgentielijst te plaatsen: ongeveer ter hoogte van het contrast tussen jong en oud, waarover in de studie werd geconstateerd dat er geen *age war* gaande of aanstaande is. Daarvoor zijn enkele argumenten aan te voeren. Veel van de man/vrouwverschillen worden al gevangen door de andere *issues* op onze urgentielijst: etnische tegenstellingen, en contrasten in persoonskapitaal, in macht en politieke onvrede, in opleidingsniveau, en in inkomen en vermogen. Als men hier effectief beleid op weet te voeren, pakt men een deel van de sekseverschillen aan. Verder zijn, net als bij de tegenstelling tussen jong en oud, de vele sociale dwarsverbanden tussen mannen en vrouwen van belang. Mannen en vrouwen leven samen in huishoudens, en voelen zich vaak meer verwant met mensen met dezelfde opleiding, beroepsgroep of etnische en religieuze achtergrond dan met seksegenoten die daarin van hen afwijken. Tegenstellingen langs deze lijnen zullen die tussen de seksen vaak doorkruisen. Ten slotte blijkt uit het *European Quality of Life Survey* van 2012 dat slechts 6% van de bevolking veel spanningen tussen de seksen ziet, hetgeen nog minder is dan bij het onderscheid jong/oud (11%).⁵ Er lijkt dus geen sprake van een breed gevoelde strijd tussen de seksen. Op de tamelijk lage plaats van het genderonderscheid op onze urgentielijst moet – en daar zijn we het eens met Saharso – wel een uitzondering worden gemaakt voor de groepen waarbij achterstanden cumuleren: niet-werkende laagopgeleide (migranten)vrouwen met beperkte sociale netwerken, een grote culturele afstand en weinig persoonskapitaal.

5 Zie www.eurofound.europa.eu/surveys/data-visualisation/european-quality-of-life-survey-2012; vergelijk ook Vrooman et al. (2014): 22.

Een invloedrijk rapport?

Een van de doelstellingen van *Vershil in Nederland* was ongelijkheid breder te positioneren in het beleid en het publieke debat. Er is daarom gestreefd naar een directe gedachtewisseling met beleidsmakers en een actieve verspreiding van de studie. Zowel de opzet als de eerste conclusies van het rapport werden voor publicatie besproken met de kennisdirecties van de relevante ministeries. *Vershil in Nederland* is aan het kabinet aangeboden tijdens een zitting van één van de onderaden, in aanwezigheid van de minister-president. Het rapport werd verspreid over enkele dagen gepubliceerd ('De week van het verschil', gericht op publiek en media), en daarna via lezingen toegelicht voor uiteenlopende doelgroepen (wetenschappers, departementen, SER, WRR, Europese Commissie). *Vershil in Nederland* kreeg ruime aandacht in de media, en er werd een kabinetsreactie aan gewijd (TK 2015). Of de invloed op beleid en publiek beklijft, is moeilijk te zeggen, en daarvoor is het wellicht ook nog te vroeg. Anderen kunnen waarschijnlijk beter beoordelen of het ons is gelukt de sociologie beter in het ongelijkheidsdebat te positioneren. We hopen met *Vershil in Nederland* een stap in de goede richting te hebben gezet – maar dit houdt vanzelfsprekend niet in dat het debat is afgesloten.

Literatuur

- Beer, P. de (2015) Boekbespreking 'Vershil in Nederland'. *Mens en Maatschappij*, 90(3): 307-315.
- Bradley, H. (2014) Class descriptors or class relations? Thoughts towards a critique of Savage et al. *Sociology*, 48(3): 429-436.
- Brink, G. van den (2015) Luisteren naar het rommelen van de vulkaan. *Beleid en Maatschappij*, 42(2): 181-187.
- Campen, C. van en M. Versantvoort (2014) Aantrekkelijk gezond: de sociale gevolgen van verschillen in fysiek, mentaal en esthetisch kapitaal. In: C. Vrooman, M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) *Vershil in Nederland; Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 139-176.
- Clinard, M.R., R. Quinney en J. Wildeman (2015) *Criminal behaviour systems: a typology*. London: Routledge.
- Coenders, M., M. Lubbers, M. te Grotenhuis, P. Thijs en P. Scheepers (2015) Trends in ethnocentrische reacties onder de Nederlandse bevolking, 1979-2012. *Mens en Maatschappij*, 90(4): 405-433.
- Dagevos, J. en W. Huijnk (2014) Segmentatie langs etnische grenzen. In: C. Vrooman, M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) *Vershil in Nederland; Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 251-280.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2014) Het politiek-culturele verschil. In: C. Vrooman, M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) *Vershil in Nederland; Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 177-202.
- Doorne-Huiskes, A. van (2015) Vershil in Nederland, een mooie studie. *Mens en Maatschappij*, 90(2): 199-211.
- Dorling, D. (2014) Thinking about class. *Sociology*, 48(3): 452-462.

- Graaf, P.M. de en M.H.J. Wolbers (2015) Onderwijs als scheidslijn op de Nederlandse arbeidsmarkt, 1993-2011. *Mens en Maatschappij*, 90(4): 321-342.
- Grusky, D.B. en A. Maclean (2016) The social fallout of a high-inequality regime. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 663(1): 33-52.
- Hakim, C. (2010) Erotic capital. *European Sociological Review*, 26(5): 499-518.
- Hempel, C.G. (1965) Typological methods in the natural and social sciences. In: C.G. Hempel, *Aspects of scientific explanation and other essays in the philosophy of science*. New York: Macmillan/The Free Press, 155-171.
- Lawler, S. (2005) Disgusted subjects: the making of middle-class identities. *The Sociological Review*, 53(3): 429-446.
- Maas, I. en W. Jansen (2015) Twintig jaar later... *Mens en Maatschappij*, 90(4): 435-448.
- McKinney, J.C. (1966) *Constructive typology and social theory*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Mills, C. (2014) The great British class fiasco: a comment on Savage et al. *Sociology* 48(3): 437-444.
- Rollock, N. (2014) Race, class and 'the harmony of dispositions'. *Sociology*, 48(3): 445-451.
- Savage, M., F. Devine, N. Cunningham, S. Friedman, D. Laurison, A. Miles, H. Snee en M. Taylor (2015) On social class, anno 2014. *Sociology*, 49(6): 1011-1030.
- Savage, M., F. Devine, N. Cunningham, M. Taylor, Y. Li, J. Hjellbrekke, B. le Roux, S. Friedman en A. Miles (2013) A new model of social class? Findings from the BBC's great British class survey experiment. *Sociology*, 47(2): 219-250.
- TK (2015) *Kabinetsreactie op 'Gescheiden Werelden' en 'Verschil in Nederland'*. Tweede Kamer der Staten-Generaal, 34 300 XV, nr 7.
- Vermunt, J.K. en J. Magidson (2002) Latent class cluster analysis. In: J.A. Hagenaars en A.L. McCutcheon (red.) *Applied latent class analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 89-106.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) (2014) *Verschil in Nederland; Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C. en J.M. Wildeboer Schut (2015) Op rozen zitten, of op zwart zaad: twee decennia inkomensongelijkheid. *Mens en Maatschappij*, 90(4): 343-378.
- Witte, T. (2015) 'Gescheiden werelden' en 'Verschil in Nederland'. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 24(2): 62-70.